



KIRŞEHİR VE YÖRESİ AĞIZLARINDA KULLANILAN KİMİ YAPIM EKLERİ VE İŞLEVLERİ * THE FUNCTIONS AND SOME DERIVATION-SUFFIXES IN DIALECTS OF KIRŞEHİR AND ITS REGION

*Yrd. Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK***

ÖZET

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan yapım eklerinin sayısı azdır. Bu eklerin bir kısmının işlek olmadığı bilinmektedir. Oysa Anadolu ağızlarındaki yapım ekleri fazla olmasının yanı sıra daha işlek bir kullanıma sahiptirler. Ölçünlü dildeki bu yetersizlik Anadolu ağızlarından yapılacak katkılarla giderilebilir. Bu çalışmada yazı dilinde kullanılmayan ya da çok az kullanılan bazı eklerin Kırşehir yöresi ağızlarındaki kullanımına değinilecektir.

Anahtar Sözcükler: Ağız, Kırşehir ağızı, ek, yapım eki, yansıma sözcük

* II. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni (13-14 Ekim 2005, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, Kırşehir.)'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN salihdemirbilek@mynet.com

ABSTRACT

The number of derivation-affixes which are used in the literary language of Turkey Turkish is not enough numbers. Moreover, it have been recognized that a part of this affixes are not productive. However, derivation-affixes in the dialects of Anatolia both are more many as numerical and have more productive as usage. This insufficiency in the literary language can be removed by means of contributions which will be made through the dialects of Anatolia. In this paper, usage of some affixes in this dialects of Kırşehir's region are touch on.

Keywords: Dialects, dialects of Kırşehir's region, affix, derivation-affixes, echo word

Giriş

Ölçünlü dilde kullanılmayan pek çok dil malzemesinin ağızlarda saklı olduğu ya da daha işlek olduğu gerçeğinden hareketle yapılacak çalışmalar ölçünlü dile yeni katkılar getireceği gibi, bazı dil sorunlarının da çözümüne olanak sağlar. Örneğin ölçünlü dilde yapım eklerinin sınırlı sayıda oluşu, mevcut bazı eklerin ise çok az işlek olduğu öteden beri dile getirilmektedir. Aslında bir ekin dildeki işleklilik seviyesini görmek için *Derleme Sözlüğü*'ne (DS) bakmak yeterlidir. Yine DS'de olup da ölçünlü dilde olmayan pek çok ekin varlığına tanık olmaktayız. Ayrıca bir ekin değişik varyantları, eklerin üst üste binmesiyle oluşmuş değişik pek çok birleşik eke de rastlanılır.

Türkçede ekler üzerine toplu yapılmış çalışmalar bizde hâlen arzu edilen sayıda değildir. Son zamanlara kadar bilimsel tek çalışma

Vecihe Hatipoğlu'nun “*Türkçenin Ekleri* (1981)” adlı çalışma iken, son zamanlarda ekleri yapı ve görev yönünden toplu olarak inceleyen bilimsel çalışmalarda bir artış olduğu görülmektedir. Bunun için Necmettin Hacıeminoğlu'nun “*Yapı Bakımından Fiiller* (1991)”, Hamza Zülfikar'ın “*Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (1991)”, Gürer Gülsevin'in “*Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (1997)” ve Marcel Erdal'ın “*Old Turkic Formation –I, II, (1991)*” adlı çalışmalarını zikredebiliriz.

Bu çalışmada, ölçünlü dilde az kullanılan ya da hiç kullanılmayan bazı eklerin yöre ağızındaki kullanımına değineceğiz. Elden geldiği kadar eklerin yapıları, tarihi lehçelerdeki ve ölçünlü dildeki kullanımına da değinilecektir. Malzemeyi derlerken başlıca kaynağım hocam Ahmet GÜNŞEN'in yayınlamış olduğu yörenin söz varlığını gösterir en kapsamlı çalışma olan “*Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü* (2001)”dür¹. Sözcükler *Derleme Sözlüğü I-XII* (1983) ile karşılaştırılmış, sözcüklerin söyleniş ve kullanılış özellikleri belirtilmiştir.

1. –ĠAç+ ve –Ġİç+ / - ĠUç +²

¹ Ahmet Günşen'in Kırşehir ile ilgili diğer başlıca yayınları şunlardır: *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, (2000) ; *Anadolunun Türkleşmesi Sürecinde (Türk Soy,Boy,Oymak Ve cemaatleri ile) Kırşehir* (1997); *I. Kırşehir Kültür Araştırmaları Bilgi Şöleni –Bildiriler Kitabı-* (2004).

² A. Von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*'nde –ĠAç+ eki için: aç-kaç+ “anahtar” ve kıskaç+ “kıskaç, kerpeten, küçük boyunduruk” örneklerini verirken, –Ġİç+ ekini zikretmez. (Gabain: 1988, 52). Hacıeminoğlu, –Ġİç+ / -ĠUç+ eki için ar-ğuç “insanın aldandığı nesnelere” (DLT-I, 95-9), ör-ğüç “kadınların saç örgü” (DLT-I, 95-17), ör-küç “dalga” (DLT-I, 95-15), ör-küç “saç ayağı” (DLT-I, 95-19) örneklerini zikrederken –ĠAç+ ekini zikretmez (2003, 20). Nalbant (2008: 87, 89 – ĠAç+ eki için kıs-ğaç “kıskaç, kerpeten” (DLT-I, 105), tav-ğaç “susam çiçeğinin yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaçtır.” (DLT-I, 454); -ĠUç eki için ise şu örnekleri verir: ar-ğuç “yalancı, aldatıcı şey” (DLT-I, 95), bıç-ğuç “makas” (DLT-I, 452), tut-ğuç “kahvaltı” (DLT-I, 453), ör-ğüç “örülmüş saç. Oğuzca bu söz örgüç kelimesinden çevrilmiştir.” (DLT-I, 103), ti-küç “Ekmekçilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları nene. Kuş yeleşti” (DLT-I, 358), yoğur-ğuç “merdane” (DLT-I, 493) örneklerini verir. Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Harezmi Türkçesi ve Grameri* ile Recep Toparlı ve Hanifi Vural'ın hazırlamış oldukları *Harezmi Türkçesi* adlı eserde her iki ek de yer almamaktadır. Her iki eserde aradığımız ekler sesçe ve fonksiyonca yakın –ğü+ / -ğü+ eki yer almaktadır. Ek için Toparlı-Vural (2007: 33) “aç-ğü, kör-ğü” örneklerini vermişlerdir. Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*(1994: 37)'nde iki eki beraber alarak madde başı yapmıştır: “-ğaç / -geç; -ğuç / -güç; -kuç / -küç; -ğış; -kış; ağın-ğaç / ağın-ğuç / ağın-ğış “merdiven”, kıs-ğaç / kıskaç “kıskaç”, otur-ğaç / otur-ğuç “ oturulacak yer, sıra, koltuk”,

Bazı Türkologlar her iki ekin biçim ve görev yönüyle örtüşüğünü dikkate alarak söz konusu ekleri tek bir ek saymıştır (Ergin: 1985, 190; Hatipoğlu: 1981: 65; Karamanlıoğlu: 1994:37; Banguoğlu: 1990, 242). Biz de bu görüşü paylaştığımız için her iki eki birlikte aldık. Muhtemelen aynı köke dayanan bu iki ek, Anadolu ağızlarında ünlü değişikliğine uğrayarak ayrı iki ek gibi kullanılmaktadır. Her iki ekin de başlıca fonksiyonu *alet ismi* yapmaktır.

Fiilden isim yapan bu iki ekin Türkiye Türkçesi yazı dilindeki kullanımları işlek değildir. Ergin (1985:190) *-ĞAç+* ve *-ğIç+* eklerinin fonksiyon olarak aynı olduğunu söylemekte ve *-ĞAç+* için “*süz-geç, yüz-geç, kıs-kaç*”; *-ğIç+* için ise “*dal-ğıç, bil-giç, süz-güç*” örneklerini vermektedir. Görüldüğü gibi *-ĞAç+* ekinin ilk sesinin tonsuz şekilli örnekleri ölçünlü dilde mevcutken; *-ğIç+* ekinin ilk sesinin tonsuz örnekleri mevcut değildir. Esasen ölçünlü dilde *-ĞAç+* ekinin kullanımı *-ğIç+* ekine oranla daha yaygındır.

*-ĞAç+*³ eki Türkiye Türkçesinde “ fiil kök ve gövdelerinden ad ve sıfatlar türeten bir ektir. Eklendiği fiil gövdeleri genellikle *-n-* ve *-r-* çatı eki almış gövdelerdir (Korkmaz, 2003: 79). Yöre ağızındaki kullanımı da bu doğrultudadır.

tep-keç / tep-küç / dep-küç “mahmuz”, *aç-kuç / aç-kiç* “anahtar”, *biç-kuç* “terzi makası”, *yülü-güç / yülün-güç* “traş bıçağı”, *bas-kiç* “pabuç”, *kıs-kiç* “kazma”, *yap-kiç* “kapak örtü.” Toparlı-Vural (2004: 23) “*biç-kuç* ve *aç-kuç*” örneklerini vermektedir. Toparlı-Vural (2004: 23) ayrıca *-kı+* / *-ki+* ekine “*bıçkı, uyu-ki / uyu-ku*” örneklerini vermektedir. *Kitab-Mecmu-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Muğali* adlı Kıpçak dönemi eserin kıptı “makas” maddesinde bu sözcüğün Türkmencede “*biç-kuç*” ya da “*sındu*” şeklinde adlandırıldığı söylenilmektedir (Toparlı vd.: 2000,31). Aynı eserde geçen *biç-ku* “*bıçkı*” olarak anlamlandırılmaktadır (Toparlı vd.: 2000, 32). *Çağatayca El Kitabı*’nda *-ğIç+* / *-ğUç+* ekine iki başlık altında yer verilmiştir: *-ğıç* : *tal-ğıç* “*dalgıç*”, *-ğUç* için ise *çatla-ğuç* “*sakız*”, *ör-güç* “*atın yelesini örme için kullanılan tarak*”, *sara-ğuç* “*sarık*”, *süz-güç* “*süzgeç, temizleyici*”, *titre-güç* “*başlık, sor-ğuç*”, *yar-ğuç-ak* “*el mili*”, *yelpe-güç* “*yelpaze*” (Eckmann:1988, 38). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* adlı eserde *alet ismi* olarak *-geç+* “*yüz-geç*” ve *-ğuç+* “*çatla-ğuç*”; *sıfat* olarak “*alda-ğuç*” yer almaktadır (Gülsevin: 134, 1997).

³ Banguoğlu, ekin kökeni ile ilgili olarak: “*-ge*’nin *-eç* küçültme ekiyle uzatılmış olabilir” demektedir (Banguoğlu: 1990, 239).

Yöre ağzında sık ve ölçünlü dile paralel olarak “*alet ismi*” yapmada kullanılmaktadır.

bişir-geç “1. demir şiş, 2. yufka ekmeğini pişirirken kullanılan uzun, ince çubuk. KS. 34” (DS: I, 706)

sallan-ğuç “salıncak. KS. 204” (DS, X, 3527)

sür-güç “1. bulaşık yıkamada kullanılan bez parçası, 2. eski okullarda yazıları izlemek için çocukların kullandığı mukavva parçası ya da çubuk, 3. pis, tembel kadın, 4. çok gezen kadın. KS. 217” (DS: X, 3720)

yağlan-ğaç “mazıyı yağlamaya yarayan araç. KS. 243” (DS, yok)

Bir örnekte ses yansımali köke getirilmiştir.

ılın-ğaç “bebek salıncığı, beşik. KS. 140” (DS: VII, 2471)

2. +IAk+ (+AlAk+) ve -IAk+

+IAk+ (+AlAk+)⁴ ölçünlü dilde çok işlevli bir kullanıma sahiptir. Korkmaz’a göre (2003, 50) çeşitli özellikte ad ve sıfatlar türetir: *ablak, bağırtlak, bellek, çaylak, evlek, gönlek > gömlek, gırtlak* (vs.) Eklendiği söze, kökteki adın bildirdiği anlamda “yer, yöre” ve ya “çokça bulunma” işlevi katar: *avlak, güzlek, kışlak, kumlak, otlak, sulak, yaylak, yazlak* vs. Çeşitli insan tiplerini belirten aşağılayıcı anlamda sıfatlar türetir: *aylak, cavlak, civelek, çıplak, dazlak, dişlek, ödle, semelek* vs. Aşağılayıcı sıfatların bir bölümü de ses yansımali ad köklerinden yapılmıştır: *cırlak, çatlak, fırtlak, hortlak, zırlak, zırtlak* vs.”

⁴ Ek, yayınlanan gramer ve metinlerin birçoğunda genellikle “*başlağ, kışlağ, yazlağ*” örnekleriyle gördüğümüz +lağ + < + la-ğ + birleşik ekinin altında incelenmiştir.

Ekin Kırşehir ağzında bir örnekte anlam yönüyle ölçünlü dilden farklı olarak Divanü Lugati't- Türk'deki gibi hayvan cinsi belirtmektedir⁵.

yoz-lak “doğurması yakın, ağrı çeken hayvan. KS. 255” (DS: XI, 4303)

Yöre ağzında ise sadece ölçünlü dildeki gibi yer ve aşağılayıcı anlamda kelimeler yapmaz, nesne isimleri de yapar.

küf-lek “altı üstü kapalı kapaklı ekmek kabı. KS. 171” (DS'de kufa: Ağaçtan yapılmış testi, VIII, 2991)

pel-tek / pört-lek “(göz için) patlak, dışarıya doğru çıkık. KS. 198, 200”. (DS'nde peltek peltek, IX, 3425; DS' de pörtlek, IX, 3479)

şar-lak “çağlayan. KS. 219” (DS, X, 3749)

Ekin bir diğer biçimi ise genişlemiş hali olan +alak+ / +elek+'tir. Adlardan ad yapan bu genişlemiş hâlin ölçünlü dilde küçültme, aşağılama ya da meyve, bitki adlarında rastlanılmaktadır: “Kozalak, topalak” gibi.

Yöremiz ağızlarındaki örnekleri şunlardır:

köp-elek “mantar. KS. 166” (DS'de yok)

gam-alah “iri yarı, hantal kimse. KS. 100” (DS'de gamalak, gamalah, VI, 1904)

kam-alak “korkak, uyusuk, şaşkın. KS. 149” (DS'de kamalak, kamalah, kimalak, VIII, 2612)

şak-alak “yakışıklı, gösterişli. KS. 218” (DS'de şakalak: Küçük kavun, kelek, X, 3735, şakalak: 1. büyük, iri, yuvarlak, 2. davranışlarında çekingen olmayan, atak kimse XII, 4718)

⁵ Divanü Lugati't-t Türk'te hayvan isimleri için kullanılmıştır: *bağır-lak* “bağırlak denen kuş” (DLT-I, 503), *kaşga-lak* “ördekte küçük bir su kuşu” (DLT-I, 528), *kız-lak* “kabakuş denilen bir kuştur, kuyruğu kırmızı olur” (DLT-I, 423) (Nalbant: 2008, 71).

Bir de eylem köklerine geldiğini düşündüğümüz ikinci bir –
lak+ /-*lek+* daha mevcuttur. Bu ek de –*t-* /-*l-* gibi çatı ekleriyle biten
eylemlerden yansıma anlamlı sözcükler ortaya koyar:

geğirt-lek “gırtlak kemiği. KS. 107” (DS: VI, 1970)

kengirt-lek “hayvanların yemek borusu.” (DS’de yok)

kumurt-lek* / *kömürt-lek “gırtlak. KS. 169, 166” (DS’de
kimirtlek, *kömürtlek* VIII, 2872; *kumurtlek* yok)

tengel-lek* / *tuval-lağ “yuvarlak. KS. 227, 234” (DS’de
tengellek yok, *tengerlek*, X, 3879; *tuallek* yok *tuvarlak*(*tuvarlah*), X,
4002)

3. +*sIn-* / +*sUn-* ve –*sIn-* / –*sUn-*⁶

+*sIn-* ekinin menşeyini Moğolcada değil, Türkçede aramanın
daha doğru olacağı kanaati gittikçe yaygınlaşmaktadır (Vasary,
1996:1-3). Türk dilinin tarihi dönemlerinde kullanılan bu addan eylem
yapan ekin yapısının addan eylem yapan +*sI-* üzerine –*n-* dönüşlülük
eki getirilerek oluşturulmuş bir ektir.

Korkmaz (2003, 122) eki +*sI-* ekinin altında işlemiştir:
“Benzerlik, gibilik gösteren +*sI*’lı fiillerin bir kısmı da ekteki, kişinin
kendi değerlendirmesinden kaynaklanan “gibi görme, gibi sayma”
işlevini pekiştirmek için birer –*n-* dönüşlülük ekiyle de genişletilmiş
bulunmaktadır: *arsın-* “utanır gibi olmak, utanmak”, *ayıpsın-* , *azsın-*
“az gibi görmek, az bulmak”, *çoksın-* , *güçsün-*, *horsun-* “hor

⁶ Eski Türkçede *erksin-* “hakimiyeti ele almak” örneğinde geçmektedir (Gabain: 1988, 50).
Karahanlı Türkçesinde isim köklere getirilen isimden fiil yapan +*sın-* ekinin örnekleri
şunlardır: *er-sin-* “erkekleşmek (DLT)”, *ev-sin-* “evi benimsemek, kendi evi saymak (DLT)”,
yer-sin- “bir yeri yurt edinmek (DLT)”. Örneklerde görüldüğü gibi “sahiplenme, özenme”
anamlı sözcükler yapar (Hacıminoğlu: 2003, 160-161).
Hacıminoğlu (1997, 137) eki, +*sI-* / +*sU-* ekiyle birlikte madde başı yapmıştır: *eksü-*
“eksilmek”, *ağır-sın-ağır saymak*, *büyütmek*”, *uluğ-sı-* “büyük saymak, büyütmek” Kıpçak
Türkçesinde tespit edilmiş örnekleri şunlardır: *um-sun-* < *umuğ-sun-* “ümit etmek”, *erksin-*
bir şeye muktedir olmak”, *biy-sin-* “ehemmiyet vermemek, hakaret etmek” (Karamanlioğlu,
2000: 48).

görmek”, *kolaysın-* “*kolay görmek, önemsiz görmek*”, *tiksin-*, *zorsun-*
vb.”

Yöre ağızındaki örnek kullanımlar şunlardır:

ağır-sın- “*bir işi ağır bulmak, yüksünmek. KS. 4*” (*DS*’de
ağırsın-, *ağrın-*, *ağrısın-*, I, 92)

kar-sın- “*kar, fayda sağladığını düşünmek. KS. 151*” (*DS*:
VIII, 2668)

yük-sün- “*bir işi yapmaya istekli olmak KS. 256*” (*DS*: XI,
4329)

Yöre ağızlarında ise kökü yansıma anlamlı olan:

kıdansın- “*alışmak, dadanmak. KS. 157*” (*DS*’de *kıdahmah*,
kıdakmak, *kıdaksınmak*, *kıdaktımak*, VIII, 2786) örneğinin dışında⁷:

um-sun- “1. özenilen şeyin elde edilmemesinden dolayı,
loğusa da meme; erkek ve erkek çocukta üreme organı şişmek, 2.
özenmek, 3. istemek, dilemek. KS. 236” (*DS*: XI, 4037) örneğinde
eylemden eylem yapım eki işlevinde buluyoruz.

4. -v+ /-Av+ (-AvI+, -AvU+) ⁸

“*Oğuz-Türkmen lehçelerinde böyle bir ek yoktur. -AgU+*
ekiden gelişmiş olarak Kıpçak lehçelerine özgü bu ek, dil devriminin
başlangıç yıllarında o lehçelerdeki örneklere benzetilerek birkaç
kelime yapımında kullanılmıştır. Ek, bir hareketin sonucu, ürünü

⁷ Yöre ağızlarında rastlanan ***er-sin*** “*hamur kesmek için kullanılan yassı demir. KS. 90*” (*DS*.
Ersin, ersanı, ersön, ersun, erşin, erşün, evsün, V, 1776) verisinde ise kökün anlamı
seçilememektedir.

⁸ Eski Türkçede ***-AgUl-*** eki işlek değildir fakat fonksiyon olarak da işi yapanı bildirir: *tirne-*
gül “*toplayan, derleyici*” (Gabain 1988: 53). “*Eski Türkçede -ğ / -g eki ile türetilmiş sözlerin*
birçoğu Kıpçakça eserlerde, birden fazla heceli sözlerin sonundaki -ğ / -g’lerin düşmesi
sonucunda, sondaki -ğ / ve -g’ler düşmüş durumdadır. Bazılarında ise -ğ / -g > -v ses
değişmesi ile -v’ye dönmüş durumdadır.” (Karamanlioğlu, 2000: 36). Harezm Türkçesinde ***-***
AgU+ eki “*Daha çok sayı isimlerine getirilen bu ek yeni isimler yapar, az kullanılmıştır:*
ik(i)-egü “*her ikisi, ikisi de*”, *tört-egü* “*dördü de, dördü birden*”, *üç-egü* “*üçü de, üçü*
birden” (Hacıeminoğlu, 1997: 41). Janos Eckmann ise ***-v-*** ekini ve türevi ***-Av+*** ekini ***-AgU+***
şeklinde getirmektedir: *bile-v* “*bileği*”, *büte-v* “*bütün, hep*”, *sakla-v* “*bekçi, gözcü*”, *yasa-v*
“*dizi, sıra, düzen, nizam*” (Eckmann, 1988: 43). Bugünkü Kıpçak lehçelerinde hareket
isimleri (master) yapmada bu ek kullanılır (Öner, 1998:71).

gösterir adlar türetmiştir: “işlev, görev, ödev, saylav, söylev, türev” gibi. Bunlardan “saylav” sözü tutunamayıp yerini milletvekiline bırakmıştır. Kamus-ı Türkî’de bu yapıda: takav “at nalı” (< tak-) sözü yer almıştır. Yine bu eserde geçen bitevi “bir düzüye, boyuna, sürekli olarak, aynı biçimde” (<bit-) ve yağlavı “pek büyük yağ tavası” (<yağla-) sözleriyle dilimizdeki oklava sözünün de Eski Türkçedeki -(A)gu ekinden -(A)va, -(A)vı biçimine dönüşmüş birer türevi olduğu düşünülebilir” (Korkmaz: 2003, 108). Bu ek özellikle dil devriminde: “işle-v, gör-ev, öde-v, söyle-v, sına-v, türe-v” eylem köklerinden ad türetmekte çok istifade edilmiş bir ektir.

Yöre ağzında ise yansıma anlamlı sözcüklerde kullanılmaktadır:

kırnav “erkek kedi isteyen kızgın dişi kedi. KS. 159” (DS: VIII, 2835)

kırnav ol- “(dişi kedi için) erkek kedi istemek. KS. 159” (DS: VIII, 2835)

kötev “hayvanların karınlarının altında olan şiş, bir çeşit çıban. KS. 168” (DS’de kötay, köte, kötav, kötegen, kötel, köten, kötev,:VIII, 2980)

merav “köylerde su ve sulama işlerine bakan, suyu sıraya koyan görevli kişi. Bir diğer şekli **mero**’dur. KS. 179”(DS’de sadece merav, IX, 3165)

Aşağıdaki örneklerde ise ekin genişlemiş biçimli örnekleri yer almaktadır:

tatavı “1.eli ayağına karışan, aceleci, 2.beceriksiz, 3.acele pişmiş. KS. 225” (DS’de tatavı, : beceriksiz, X, 3843)

tatavu “her işe burnunu sokan (kimse). KS. 225” (DS’de tat, tatavu: dilsiz, X, 3841)

5. -mAç+⁹

Muharrem Ergin *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde söz konusu ekle ilgili üç farklı yapım eki bulunmaktadır:

“-amaç / -emeç : işlek olmayan eklerden biridir. Dön-emeç misalinde bu ek vardır.

-maç / -meç : İşlek olmayan bir ektir. bula-maç, bazla-maç, kıy-maç “çapraz, şaşı”, yırtmaç, çığırmaç kelimelerinde bu ek vardır.

-baç / -beç: İşlek olmayan eklerden biridir. Dolan-baç, saklan-baç misallerinde bu ek vardır. b tesiri ile bu kelimelerdeki n sesi m’ye çevrilir: dolam-baç, saklam-baç gibi.” (Ergin: 1985, 197).

Ölçünlü dilde -maç+ işlek değildir. “bula-maç, süt-laç” örneklerindeki gibi yiyecek ismi olarak kullanılır¹⁰. Yöremizde ek, sadece yemek adlarında değil; yer adlarında, sıfat yapısında ve cins (nesne için) belirtmede kullanılır:

ay-maç “karışık, dökük saçık. KS. 20” (DS: I, 425)

büke-meç “dönemeç. KS. 41” (DS: II, 816)

doğra-maç “yağda kızartılan ekmek parçaları. KS. 76” (DS: IV, 1536)

⁹ Ekin yapısına yönelik olarak Tahsin Banguoğlu “Bu ek de -me sıfatlarının -eç küçültme ekiyle uzatılmasından doğmuş bir birleşik olsa gerektir.” demektedir (1990, 268). Hasan Eren, -maç+ ekinin çoğunlukla yemek adları oluşturmasından dolayı yapısını -ma+ eki ve “aş” sözcüğünün kaynaşmasıyla oluştuğunu düşünmektedir. Bu görüşü benimsemeyenler de vardır (Erdoğan Öztürk 2003: 111-113). Korkmaz, -maç+ ekini: -mAç / -bAç < -mAçA ile -mAç < mA aş adı altında iki ayrı başlık altında incelemiştir (Korkmaz, 2003: 94).

¹⁰ Divanü Lugati’t -Türk: kağur-maç / kawur-maç “ kavrulmuş buğday”, tutmaç “Türklerin tanınmış bir yemeği”(Nalbant: 2008, 93). Kıpçak Türkçesinde : bulğa-maç “bulamaç”, tut-maç “et sulu hamur çorbası” örneklerinin yanısıra isim kökle kullanılan +mAç+ eki bulunmaktadır: tıl-maç “tercüman” (Karamanlıoğlu: 2000, 42). İsimden isim yapan +mAç+ için: tilmaç. (Toparlı-Vural: 2004,22) Fiilden isim yapan -mAç+ için bula-maç “bulamaç” (Toparlı-Vural: 2004, 23). Çağatay Türkçesinden örnekler şunlardır: bula-maç “bulamaç, bir çeşit un çorbası”, kavur-maç “kavurma, kavrulmuş et”, tut-maç “şehirye, tel şehirye” (Eckmann: 1988, 40).

gö(m)-meç “bal peteği. KS. 119” (DS’de gömeç, gümeç, VI, 2148)

kar-maç “ekmek ufağı ile peynir karışımı bir yiyecek. KS. 151” (DS: VIII, 2665)

süv-meç “elde ya da çırkıta kalın olarak bükülmüş yün. KS. 218” (DS’de süvmeç, X, 3728)

sü(m)-meş- “tembelleş- , KS. 216” (DS’de sümeşmek: 1. tembelleşmek, 2. dolaşmak, karışmak, X, 3711).

6. + mAn+ ¹¹

Ölçünlü dilde de iki farklı köke getirilen +mAn+ ve –mAn+ ekleri mevcuttur. İsimden İsim yapım eki “az-man” ve fiilden isim yapım eki: “say-man, öğret-men, seç-men” gibi.

Banguoğlu ekle ilgili olarak: “-men ekinin Eski Türkçeden önce büyültme anlatımıyla kullanılmış olduğunu farz edebiliriz. (Türkler ve Türkmenler ayırımında = Koca Türkler). Bunun benzerleri gibi küçültme anlatımında büyültme anlatımına geçmiş olduğu da düşünülebilir.” demektedir (1990: 196).

Yöremiz ağızında ölçünlü dilden farklı olarak isim köklerinde yeni türevleri bulunmaktadır.

arzi-man “dilek, istek, şiddetli, istek. KS. 15” (DS’de arzuman, arzıman, arzımand, arzumand, I, 338)

iyice-men “iyice. KS. 147” (DS’de iyicemen yok, iyicenem: çok iyi, VII, 2574)

¹¹ Karahanlı Türkçesinde çok az örnek vardır. Değişik anlamlarda yeni isimler yapar: kur-man “ok ve yay konan kap”, sık-man “üzüm sıkma zamanı”, sök-men “savaşta sırayı söken yiğitlere verilen sıfat”, tu-man “duman, sis” (Hacıeminoğlu, 2003: 26). Divan’da +man+ eki olarak yer alan örnekler şunlardır: köz-men “közde pişirilen ekme, közleme”, Türkmen “oğuzlar”, yası-man “su boşaltılırken boğazı gır gır eden testi” (Nalbant, 2008: 66). Divan’da –mAn+ eki için yer alan örnekler şunlardır: bat-man “ağırlık birimi”, sık-man “üzüm sıkma zamanı”, sök-men “yiğitlere verilen bir şandır”, ört-men “dam, satıh”, tegir-men “değirmen” (Nalbant, 2008: 94). Harezmi Türkçesinde –man+ eki için tegir-men “değirmen” örneği saptanmıştır (Hacıeminoğlu, 1997: 53). Eski Anadolu Türkçesinde “işlek değildir: değir-men” (Gülsevin-Boz, 2004: 159).

eşki-men “kuzukulağı. KS. 91” (DS’de ekşikulak, ekşilik, ekşimelek, ekşimenek, ekşimik, ekşincik, eşimcik, eşki, eşkimen, V, 1699)

evci-men “ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan kadın. KS. 91” (DS’nde evcimen, evcimal, evciman, evcuman, evcüman, evcümen, evcüyük, V, 1801)

kir-men “elde yün eğirmeye yarayan tahta alet. KS. 161” (DS’de kirmen, kırman, kirmen, kirmen, kirmeni, VIII, 2880)

kedî-men “küçük kulaklı keçi, koyun. KS. 153” (DS: VIII, 2718)

köle-men “deniz kıyısında yaşayan kıl keçisi. KS. 165” (DS: VIII, 2954)

şah-man “parlak, sert, kırmızı, özlü bir çeşit buğday. KS. 218” (DS: X, 3734)

7. Az Kullanılan Ekler:

Kırşehir ağzında genellikle genellikle yazı dilinde rastlanmayan eklerin çokluğu dikkati çekmektedir:

a) +AvAn+:

körk-even “(kadın için) kıvrıcık saç. KS. 167” (DS’de 1. kıvrıcık saç (kadın için), 2. talaş, VIII, 2966)

b) –gAp+:

çal-gap “eli çabuk hırsız. KS. 52” (DS’de çalgap: 1. dalga, 2. bir parça, 3. bir an, bir ara, III, 1051)

c) +pAk+:

hol-pah “dağınık, kabarık saç. KS. 136” (DS’de hiltak, hilt, hiltık, hiltik, holpak, holtak: bol, geniş, gevşek, VII, 2360)

d) +pIk+:

yel-pik “1.boğulurcasına, kötü kötü öksürme, 2.nefes darlığı, bronşit. KS. 249” (DS’de yelpik, yelpük, XI, 4239)

e) –tAk+ ve –tlk+:

kir-tik “ufalanmış, sabun parçası. KS. 161” (DS’de kirtik, kırsık, kırtık, kırtik, kıttık, kiltek, kirinti, kirkit, kirtiyh, kitlek, kitlik, VIII, 2882)

piy-tık “sözünde durmayan, kararsız. KS. 199” (DS: IX, 3451)

sür-tek “çok gezen. KS. 217” (DS’de sürtük,sürtek, sürtüş, X, 3725)

Öneri ve Sonuçlar

Anadolu ağızlarında zengin bir dil malzemesinin bulunduğu bilinmesine rağmen bu dil malzemesi henüz layıkıyla işlenmemiştir. Bizce yapılacak iş: Kaybolmadan derleme yapmanın yanısıra ortaya çıkarılmış malzemenin karşılaştırmalı olarak anlam ve gramer yönünden işlenilmesinin hızlandırılmasıdır.

Ölçünlü dil ile Anadolu ağızları arasındaki dil iletişiminin kesintilere uğradığı; özellikle ölçünlü dilin seçmeci davrandığı bilinmektedir. Bu seçmecilik ölçünlü dili zenginleştirmeye değil yoksullaştırmaya götürmektedir. Hâlbuki ölçünlü dilde bulunmayan pek çok yapım eki Anadolu ağızlarında bulunmakta, hatta bu yapım eklerinin birleşik şekilleri de zamanla ortaya çıkmaktadır. Yine ölçünlü dilde işlek olamayan bazı yapım ekleri Anadolu ağızlarında daha yoğun kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi için hüküm verirken sadece ölçünlü dili temel almak değil, Anadolu ağızlarının da dikkate alınması gerektiğine inanıyoruz. Bir diğer inancımız ise izin verildiği sürece Anadolu ağızlarının ölçünlü dili beslediğidir. Türkiye Türkçesinin gelişimi ve işleyişinin doğal yolu da budur.

Bu anlamda sadece Kırşehir ve Yöresi ağızlarındaki bazı yapım eklerini sunup ölçünlü dille karşılaştırdık. Bütün Anadolu ağızlarından toplanacak malzemeyle Türkiye Türkçesindeki yapım eklerinin zenginliği ve işlekliliği daha iyi ortaya konulacaktır.

Bu çalışmamızda yukarıdaki düşüncelerin ışığında diğer söyleyeceklerimiz ise şunlardır:

1. Muhtemelen köken yönüyle aynı olup, ses yönüyle farklı olan –GAç+ ve –Guç+ ekleri ölçünlü dildeki gibi yöre ağızında da aynı fonksiyonda -alet ismi yapmada- kullanılmakla birlikte ölçünlü dile oranla daha sık kullanılmaktadır.
2. Gerek +IAk+ eki ve onun genişlemiş hali +AIAk+ gerekse de ölçünlü dilde rastlamadığımız sesteş –IAk+ eki ölçünlü dildeki örneklerinden farklı kullanımlarını görüyoruz.
3. Türk dilinin tarihi lehçelerinden bugüne kadar aynı fonksiyonlarda sözcükler türetmiş olan -sIn+ / -sUn+ ve –sIn- / -sUn- ekleri yöre ağızında işlek olarak kullanılmaktadır.
4. Ölçünlü dilde dil devriminde sık başvuru alan –v+ / -Av eklerine ölçünlü dile oranla yöre ağızında daha sık rastlanmakta, bu ekin ses türemesiyle oluşmuş –AvI+, A-vU+ şekilleriyle birlikte yansıma anlamlı sözcükler oluşturulmaktadır.
- 5.+mAç+ eki ölçünlü dildeki gibi sadece yemek adları yapmamakta, farklı anlamlarda sözcükler de türetmektedir.
- 6.Ölçünlü dilde sesteş +mAn+ ve –mAn+ ekleri kullanılırken yöre ağızında daha çok +mAn+ ekli örnekleri görülmekte; –mAn+ ekinin kullanımı ise ölçünlü dildeki örnekleri ile sınırlıdır.

7. Anadolu ağızları yansıma sözcük yönüyle zengindir. Yöre ağızında yansıma sözcük türeten +AvAn+, -gAp+, +pAk+, +pIk+,-tIk+ gibi ekler bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Tahsin Banguoğlu, **Türkçenin Grameri**. TDK Yay., Ankara, 1990.
- Saadet Çağatay, “*Pekiştirilen Fiiller*”, **TDAY-Belleten 1966**, s. 39-50, TDK Yay., Ankara, 1989.
- Derleme Sözlüğü (DS)**; TDK yay: 211/ 11, 2. baskı, Ankara, 1993.
- Janos Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul Üni. Yay., İstanbul, 1988.
- Arzu Erdoğan Öztürk, “*Divanü Lûgat-it Türk’ten Günümüze Bir Yemek İsmi: Tutmaç*”, TUBA 27 / II, s. 111-113, 2003.
- Muharrem Ergin, **Türk Dilbilgisi**, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1985.
- A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara, 1988.
- Gürer Gülsevin, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, TDK Yay., Ankara, 1997.
- - Erdoğan Boz, **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Yay., Ankara, 2004.
- Ahmet Günşen, **Kırşehir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü**, Ocak Yay. Kırşehir, 2001.
- , **Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)**, TDK Yay., Ankara, 2000.
- Necmettin Hacıeminoğlu, **Harezmi Türkçesi ve Grameri**, İstanbul Üni. Yay., İstanbul, 1997.
- Vecihe Hatipoğlu, **Türkçenin Ekleri**, TDK Yay., Ankara, 1981.
- , **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara, 2003.

- Tahir Kahraman, “*Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Birleşik Ekler ve Bunların Oluşumları*”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı –Bildiriler-C.III, s.1171-1184, Ankara, 2007.
- Ali Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara, 2000.
- Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara,2014.
- Mehmet Vefa Nalbant, **Divanü Lugati’t-Türk Grameri-I İsim**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul, 2008.
- Hatice Şahin, **Eski Anadolu Türkçesi**, Akçağ Yay., Ankara, 2003.
- Mustafa Öner, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi**, TDK Yay., Ankara, 1998.
- Şinasi Tekin, **İştikakçının Köşesi**, Simurg Yay., İstanbul, 2001.
- Recep Toparlı – Hanifi Vural, **Kıpçak Türkçesi**, Dilek Matbaası, Sivas, 2004.
- - Sadi Çögenli - Nevzat H Yanık, **Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali**, TDK Yay., Ankara, 2000.
- Istvan Vasary, “*Türkçedeki denominal +sun eki*”, “Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri”, TDK Yay., Ankara, 1996.
- Hamza Zülfikar, **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, TDK Yay., Ankara, 1991.
- , **Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler**, TDK Yay., Ankara, 1995.